

ТОВАРИСТВО
ДЛЯ ПОШИРЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ
ТА НАУКОВИХ ЗНАТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

— Д. Ф. ОСТРЯНІН,
кандидат філософських наук

**БОРОТЬБА І. І. МЕЧНИКОВА
ПРОТИ ФІЛОСОФСЬКОГО
ІДЕАЛІЗМУ ТА РЕЛІГІЇ**

Київ — 1951

ТОВАРИСТВО
ДЛЯ ПОШИРЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА НАУКОВИХ ЗНАНЬ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Д. Ф. ОСТРЯНІН,
кандидат філософських наук

БОРОТЬБА І. І. МЕЧНИКОВА ПРОТИ
ФІЛОСОФСЬКОГО ІДЕАЛІЗМУ
ТА РЕЛІГІЇ

Київ — 1951

Ілля Ілліч Мечников (1845—1916) належить до великих російських вчених-патріотів, які внесли неоціненний вклад в скарбницю російської та світової науки. Його ім'я стоїть в одному ряду з іменами Лобачевського і Менделєєва, Сеченова і Павлова, Тімірязєва і Мічуріна.

І. І. Мечников — геніальний вчений і різносторонній мислитель. Наукова діяльність його надзвичайно багатогранна. Він — блискучий зоолог, основоположник нової еволюційної порівняльної ембріології, творець еволюційної порівняльної епідеміології, батько російської мікробіології.

Основою наукової діяльності Мечникова була матеріалістична філософія. Великий вчений був переконаним матеріалістом. Він з обуренням відкидав релігійно-ідеалістичні уявлення про світ, про залежність природи від будь-яких нематеріальних сил. Всі різновидності ідеалістичної філософії, як і всі релігійні забобони і марновірства, Мечников розглядав як необґрунтовані, антинаукові і шкідливі для суспільного розвитку.

Мечников виходив із визнання матеріальності і вічності світу. Природа ніким не створена, стверджував Мечников, вона існує сама по собі, в ній ніщо не виникає із нічого і ніщо не зникає безслідно. В природі відбувається лише перехід з одного стану в інший. Природа за Мечниковим характеризується об'єктивно існуючими законами, пізнання яких є завданням науки.

Для Мечникова первинність матерії і вторинність свідомості не викликали сумніву. Свідомість, зазначав він, це властивість високоорганізованої матерії, результат нормальної діяльності центральної нервової системи, людського мозку. Свідомість не може існувати поза матерією. З припиненням діяльності центральної нервової системи людини припиняється і свідомість. Більше того, просте порушення нормальної діяльності центральної нервової системи приводить до порушення і до при-

пинення свідомості. Тому «наука,— каже Мечников,— не може допустити безсмертя свідомої душі, бо свідомість є результат діяльності елементів нашого тіла, які не мають безсмерття»¹.

Матеріальний світ і його закони, за Мечниковим, є пізнаннями. Наукове пізнання відображає закони розвитку матеріального світу, об'єктивної дійсності і дає об'єктивну істину.

Непохитна віра в силу науки, тобто в силу людського пізнання, є одною з характерних рис світогляду Мечникова. Вказуючи на ряд питань, ще не розв'язаних медициною, Ілля Ілліч писав: «...переконаність у тому, що медична наука на правильному шляху і що з часом більшість зазначених завдань буде розв'язано на благо людства,— повинна підтримувати надію на кінцеву перемогу»². Підкреслюючи всемогутність науки, Мечников зазначав: «І якщо справедливо, як це часто твердять, що не можна жити без віри, то остання не може бути іншою, як вірою у всемогутність знання»³.

Мечников викривав реакційну суть твердження ідеалістів про нездатність людських органів чуття і розуму правильно відобразити дійсність. Він висміював їх заяву про банкрутство науки і заклик до містицизму.

Розглядаючи чуттєві сприймання, як вихідні в процесі пізнання, Мечников разом з тим рішуче заперечував проти обмеження науки тільки тим, що можна безпосередньо відчувати. Він був противником повзучого емпіризму. Великий вчений високо оцінював логічне пізнання і надавав великого значення науковим гіпотезам в науково-дослідній роботі. Гіпотези він розглядав як необхідний момент у науковому пізнанні.

Мечников був переконаним матеріалістом і стихійним діалектиком. Діалектичний підхід Мечникова до явищ природи проявляється насамперед у його історичному порівняльно-біологічному методі, суть якого полягає в тому, що основні елементи процесів, які відбуваються у вищих організмів, Мечников вивчав шляхом з'ясування їх проявів і ускладнення на різних етапах еволюційних ступенів. Мечников прагнув установити історичне походження того чи іншого явища у вищих тварин, вивчаючи його на різних ступенях розвитку органічного світу, починаючи з вивчення найпростіших, де процеси розвитку органічного світу виражені простіше і доступніше для спостереження, він переходив до дедалі складніших організмів. Цей історичний порівняльно-біологічний метод, який Мечников утвр-

¹ И. И. Мечников, Этюды о природе человека, стор. 224.

² Там же, стор. 167.

³ Там же, стор. 237.

джував в біології, є характерною рисою всіх його науково-дослідних праць.

Стихійна діалектика у поглядах Мечникова яскраво виявляється і в його прагненні розглядати явища органічного світу в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Мечников вважав, що зрозуміти будову тіла і життєдіяльність організмів можна лише тоді, коли розглядати їх у зв'язку з умовами навколишнього середовища, в яких вони розвиваються, у зв'язку з умовами їх існування.

Своїми науковими, зокрема ембріологічними дослідженнями Мечников багато зробив для обґрунтування єдності в будові, фізіологічних функціях і особливо в ембріологічному розвитку різних видів тварин.

Розглядаючи явища природи в їх взаємному зв'язку і взаємній обумовленості, Мечников надавав великого значення розкриттю причинних зв'язків між явищами природи. Наукове пізнання, на думку Мечникова,— це причинне пояснення предметів і явищ об'єктивно існуючого світу. Всякий спосіб пояснення явищ природи, який обминає причинний зв'язок і не виявляє причинної взаємообумовленості явищ, Мечников вважав за антинауковий спосіб. Заперечування причинного пояснення явищ, з погляду Мечникова, рівнозначне відмовленню від наукового пізнання і переходу на позиції містицизму. При цьому Мечников виходив за рамки механістичного розуміння причинності. Він розглядав взаємодію між причиною і наслідком в залежності від конкретної обстановки, від умов, в яких відбувається ця взаємодія.

Усі організми, в тому числі і людський організм, Мечников розглядав в їх розвитку. «Організм тварини не є щось тривке, дане раз назавжди, він мінливий... А коли організм мінливий, то і те, що властиве йому, теж нестале»¹. «Людська природа здатна до змін, так само як природа організмів взагалі»².

Історію розвитку органічного світу Мечников розглядав як історію розвитку від простого до складного, як процес безперервного оновлення органічного світу. Цей діалектичний підхід Мечников застосовував у своїх працях із зоології, ембріології та медицини.

І. І. Мечников не завжди називав свої філософські погляди матеріалістичними, але він був войовничим матеріалістом, бор-

¹ И. И. Мечников, Сорок лет исканий рационального мировоззрения, 1913 г., стор. 210.

² И. И. Мечников, Этюды оптимизма, стор. 277.

цем за науковий матеріалістичний світогляд, проти всіх форм ідеалізму, містики і мракобісся.

Боротьба Мечникова проти ідеалізму і метафізики в біології

Велика роль Мечникова в боротьбі за наукову матеріалістичну біологію, основи якої заклав Ч. Дарвін. Великий російський вчений був одним з найвидатніших борців за дарвінізм.

Відомо, що теорія Дарвіна завдала нищівного удару по релігії, телеології та філософському ідеалізмові. Дарвін довів необгрунтованість тверджень, що панували в науці протягом багатьох століть, про божественне створення тварин і рослин, про їх вічність і незмінність. Теорія Дарвіна спростувала основний аргумент представників релігійно-ідеалістичних поглядів проти наукового матеріалістичного світогляду — спробу довести існування бога посиленням на доцільність у будові і функціях тваринних і рослинних організмів. Дарвін дав наукове пояснення доцільності в живій природі, він довів, що доцільність у будові всіх живих істот має не божественне походження, а є результат природного і штучного добору.

Теорія Дарвіна — величезне досягнення природознавства. Це було перше наукове обгрунтування еволюції і наукове пояснення доцільності в органічному світі.

Наукове спростування метафізичних та ідеалістичних поглядів на природу було визначною подією в розвитку біології. По суті це була революція, ломка старих реакційних релігійно-ідеалістичних поглядів на природу.

Маркс, Енгельс, Ленін і Сталін високо оцінювали значення теорії Дарвіна, її матеріалістичну основу та історичний підхід до вивчення органічного світу. К. Маркс і Ф. Енгельс розглядали дарвінізм як природничо-історичну основу своїх поглядів.

В. І. Ленін порівнював переворот, зроблений Дарвіним в біології, з переворотом, зробленим Марксом і Енгельсом в галузі соціальних наук. Ленін вбачав заслугу Дарвіна в тому, що він поклав кінець поглядам на види тварин і рослин, як на нічим не зв'язані, випадкові, богом створені і незмінні, довів мінливість видів і наступність між ними. В. І. Ленін вказував, що Дарвін «вперше поставив біологію на цілком науковий ґрунт»¹.

Й. В. Сталін назвав Дарвіна в числі мужніх людей науки, що вміли ламати старе і створювати нове, незважаючи ні на які перепони, всупереч всьому.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. I, стор. 120.

Разом з тим класики марксизму-ленінізму відзначали і помилки Дарвіна, що були зумовлені обмеженістю його буржуазного світогляду. Основною помилкою Дарвіна, як указували основоположники марксизму, було не критичне сприйняття і використання ним реакційних ідей англійського економіста Мальтуса. Цей реакціонер, намагаючись виправдати тяжкий стан трудящих в капіталістичному суспільстві, твердив, що як в природі, так і в людському суспільстві, діє закон абсолютного перенаселення і тому для всіх не може вистачити засобів існування.

Сприйнятті Дарвіним ідеї Мальтуса про перенаселення в органічному світі, про внутрішньовидову боротьбу, як основний фактор еволюції та інші, глибоко суперечили матеріалістичній основі його вчення.

Всі реакційні сили суспільства зустріли теорію Дарвіна в штики. Особливо посилилась боротьба проти матеріалістичних основ дарвінізму в післядарвінівський період, з наближенням епохи імперіалізму. Дарвін і його вчення зазнали лютих нападів, цькування з боку всіх вчених і невчених реакціонерів. Реакційні біологи робили все, щоб вихолостити з дарвінізму матеріалістичні елементи. Одна за одною створювались ідеалістичні антидарвінівські лженаукові «теорії» з тим, щоб не тільки замінити дарвінізм, але й спростувати його. «В післядарвінівський період, — говорить академік Т. Д. Лисенко, — більша частина біологів світу замість дальшого розвитку вчення Дарвіна, робила все, щоб опошлити дарвінізм, задушити його наукову основу»¹.

Найбільш яскравим ідеалістичним і метафізичним опошленням дарвінізму був вейсманізм, що став основою сучасної реакційної менделівсько-морганівської генетики. Вейсманізм або неодарвінізм, став найяскравішим проявом реакції в біологічній науці. Всі його настанови спрямовані проти матеріалістичної суті теорії розвитку Дарвіна. Вейсманізм постачає по півщині «наукові» аргументи, захищає релігійний світогляд.

Тільки окремі прогресивні біологи як російські, так і закордонні, побачили в дарвінізмі єдино наукову теорію розвитку органічного світу і активно виступили на захист дарвінізму. Але їх голоси губилися серед масового галасу антидарвіністів всього світу.

Великі російські біологи І. М. Сеченов, В. О. Ковалевський, А. О. Ковалевський, І. І. Мечников, І. П. Павлов і особливо

¹ Стенографический отчет сессии ВАСХНИЛ 31 июля — 7 августа 1948 г., стор. 10.

К. А. Тімірязев і І. В. Мічурін зі всією пристрасстю справжніх вчених відстоювали і розвивали дарвінізм.

Ще в юності познайомившись з теорією Дарвіна, Мечников побачив її революційний зміст і став одним з палких її прихильників.

Відстоюючи дарвінізм, і виступаючи проти реакції в науці, Мечников користувався еволюційною теорією, як основою для перебудови біологічних наук і як теоретичною зброєю в боротьбі проти релігії та філософського ідеалізму. Своєю науковою і літературною діяльністю великий вчений багато зробив для обґрунтування, розвитку і популяризації матеріалістичних основ теорії Дарвіна.

У вченні Дарвіна Мечников високо цинив обґрунтування самого факту еволюції і матеріалістичне пояснення органічної доцільності на основі природного добору. Він правильно розумів, що відмінною особливістю дарвінівської теорії еволюції від усіх інших теорій еволюції є вчення про творчу роль природного й штучного добору. «Процес, через який відбувається розвиток і зміна форм в органічному світі,— писав Мечников,— зводиться кінцем кінцем до природного добору, тобто до переживання істот найбільш обдарованих у боротьбі за існування поряд з вимиранням організмів менш пристосованих. В результаті цього процесу утворилося багато органічних видів, що мають на собі явні ознаки доцільності в будові їх тіла. Слід думати, що й людина зобов'язана своїм походженням тій же силі природного добору, що проявив свою дію на якомусь людиноподібному зоологічному прабатьку.

Цей погляд, що становить суть дарвінівського вчення і витримав найтяжче випробування протягом більше ніж 30-річної боротьби, в теперішній момент становить наріжний камінь всієї біології. Та й не однієї тільки біології, а й інших пов'язаних з нею галузей знань»¹.

В цьому визначенні дарвінізму Мечников чітко формулює суть вчення Дарвіна та його величезне значення, яке полягає в тому, що еволюційна теорія Дарвіна зробила глибокий переворот в усіх біологічних науках.

Високо оцінюючи вчення Дарвіна, Мечников разом з тим ставився до нього критично. Виходячи з теорії Дарвіна, він разом з тим намагався уникнути помилок цього великого натураліста. Головним недоліком дарвінівського вчення Мечников

¹ І. Н. Мечников, Сорок лет исканий рационального мировоззрения, 1913 р., стор. 243—244.

вважав мальтузіанство — визнання перенаселеності в органічному світі і боротьби за існування за основу природного добору. Перенаселеність організмів Дарвін вважав головним джерелом утворення нових видів.

Мечников не знав про те, що Енгельс піддав критиці мальтузіанство. Проте, він правильно підмітив деякі помилки засновника наукової біології і дав критику їх, подібну до критики, яку дав Ф. Енгельс. Критикуючи мальтузіанство Дарвіна, Мечников показав, що не можна розглядати плодючість організмів як основну причину боротьби за існування і базу природного добору, бо сама плодючість організмів є результат природного добору, найважливішим пристосуванням, яке виробилося в процесі розвитку тварини і рослини.

Ще в юнацькій рецензії на книгу Дарвіна «Походження видів» Мечников указував, що «прагнення до швидкого розмноження є наслідком боротьби за існування, а не причиною її, як розуміє автор розглядуваної книги»¹. І в творах зрілого віку Мечников неодноразово підкреслював, що посилене розмноження є «тільки частковим збудником боротьби, а при нинішніх складних умовах органічного життя це явище само в більшості випадків служить зброєю в боротьбі за існування»². При цьому Мечников указує, що поняття перенаселення у вищій мірі умовне, що воно «має в значній мірі суб'єктивний характер».

Критикуючи положення Дарвіна про перенаселеність організмів як головне джерело видоутворення, Мечников правильно указував, що в такому випадку «обмежені простори повинні насамперед у величезній мірі сприяти перенаселенню (що ми й бачимо в дійсності), а перенаселення повинно викликати утворення нових ознак і розпад старих видів на нові»³. Проте, як показують спостереження, цього немає. Мечников приводить приклади із життя прісноводних рослин, які живуть в замкнутих невеликих водоймах, а також із життя населення океанічних, тобто значно ізольованих, островів, де незважаючи на обмеженість простору і інтенсивність розмноження перенаселення не веде до утворення нових видів. Навпаки, число тваринних і рослинних видів там невелике і вони існують майже в незмінному стані з давніх часів.

¹ І. И. Мечников, Избранные биологические произведения, стор. 667.

² І. И. Мечников, Сорок лет исканий рационального мировоззрения, стор. 128.

³ І. И. Мечников, О дарвинизме, стор. 121.

Визнаючи посилене розмноження організмів і обумовлену ним боротьбу за існування основою природного добору, Дарвін прийшов до висновку, що боротьба за існування відбувається з тим більшою силою, чим більш сходні між собою організми за своєю організацією. Мечников цілком правильно указував на помилковість твердження Дарвіна про внутрішньовидову боротьбу, як головне джерело видоутворення. «Ця думка, — писав Мечников, — зовсім неправильна: по-перше тому, що їжа (організми)... розмножується в такій же точно мірі, як і організми, що споживають її, які, в свою чергу, є їжею для інших істот. По-друге, ця думка неправильна ще і тому, що, як всякому відомо, спільні небезпеки і перешкоди не викликають боротьби між невідимими, яким загрожує небезпека, а, навпаки, змушують їх з'єднатись разом, в одне суспільство, для того, щоб спільними, більш надійними силами дати відсіч перешкодам, що перед ними постали»¹.

Мечников твердить, що найважливішу роль у видотворенні відіграє не внутрішньовидова, а міжвидова боротьба. А що торкається внутрішньовидової боротьби, то Мечников схильний був вважати, що схожість організації певних істот обумовлює відсутність боротьби між ними.

Мечников указує, що не можна шукати причину боротьби за існування тільки в перенаселеності організмів. «Стимули, що викликають боротьбу за існування, складні і різноманітні у всьому органічному світі»².

Великий вчений правильно указував, що Дарвін надмірно перебільшив значення боротьби за існування в розвитку видів, вважаючи її джерелом мінливості видів. «...Є види, — писав Мечников, — ознаки яких фіксувалися поза боротьбою за існування, і, з другого боку, остання не обов'язково веде до утворення формених ознак, що складають видові відмінності. А тому і на мінливість, чи постійність виду зовсім не слід дивитись, як на показник степені і сили боротьби за існування»³.

Мечников правильно указував, що помилки Дарвіна пов'язуються з тим, що він недооцінював впливу зовнішніх умов життя на рослинні і тваринні організми. Зауваження Мечни-

¹ И. И. Мечников, Избранные биологические произведения, стор. 668.

² И. И. Мечников, Сорок лет исканий рационального мировоззрения, стор. 131.

³ Там же, стор. 135.

кова про помилки Дарвіна являють винятковий інтерес в світлі сучасних досягнень мічурінської біології.

Критика Мечниковим хиб Дарвіна своїм вістрям спрямована проти реакційних ідей вейсманізму, який, як відомо, розвивав помилкові твердження Дарвіна, відкидаючи матеріалістичну основу його теорії.

Критикуючи ідеалістичні і метафізичні помилки Дарвіна, Мечников разом з тим в боротьбі проти біологів-вейсманістів відстоював і розвивав матеріалістичне ядро еволюційної теорії. Він багато зробив в справі обґрунтування, захисту і творчого розвитку матеріалістичної еволюційної теорії. Блискучим розвитком матеріалістичних основ дарвінізму були ембріологічні дослідження, проведені Мечниковим.

Як відомо, в 60-х рр. минулого сторіччя, незважаючи на існування дарвінізму, в порівняльній ембріології і в порівняльній анатомії безроздільно панувало ідеалістичне і метафізичне положення Кюв'є про те, що типи тварин — хребетні, мягкотілі, суглобистоногі та інші — не мають зв'язку один з одним. Біологи вважали, що кожний тип являє собою особливе, абсолютно замкнуте ціле і приходили до висновку, що немає ніякого зв'язку між анатомічною будовою і історичним розвитком представників цих різних типів тварин. В науці панував погляд, що закономірності розвитку одного типу тварин не можна переносити ні в якій мірі на інший тип.

Найактивнішим захисником цього погляду був німецький біолог Вейсман. В 1864 р. він виступив на з'їзді німецьких природознавців з доповіддю про свої дослідження в питанні про розвиток комах і мух. Посилаючись на них, Вейсман «доводив», що комахи мають зовсім інший тип розвитку, який не має нічого спільного з розвитком інших типів тваринного світу, що між розвитком суглобистоногих і хребетних ніколи не було і не може бути нічого спільного, ніякого історичного зв'язку.

«Висновки Вейсмана, — писав Мечников, — були, таким чином, новою підпорою погляду, який в той час був загально прийнятий, що кожний тип тварин — хребетних, мягкотілих, суглобистоногих і ін., — являють собою строго замкнуте ціле, а тому немає ніякої можливості проводити паралель між анатомічною будовою і історією розвитку представників цих різних типів»¹.

Отже, для з'ясування походження і спільності еволюції тварин, для поглиблення теорії Дарвіна необхідно було довести

¹ И. И. Мечников, Страницы воспоминаний, стор. 22.

спільність ембріологічного розвитку хребетних і безхребетних тварин. За розв'язання цього завдання взявся Мечников разом з А. О. Ковалевським. Він став вивчати ембріональний розвиток нижчих тварин, зародишеві листки нижчих тварин і процес їх перетворення в певні органи.

Мечников встановив наявність зародкових листків у безхребетних тварин: молюсків, скорпіонів і комах. Через рік після виступу Вейсмана на з'їзді, в 1865 р., Мечников опублікував ряд праць з порівняльної ембріології нижчих тварин, а в 1866 р.—працю з ембріології комах і медуз. В наступному році він відкрив зародкові листки у головоногих, а трохи пізніше, досліджуючи скорпіонів і комах, прийшов до висновку, що можна цілком застосувати теорію зародкових листків на суглобистоногих.

Ці дослідження Мечникова, разом з дослідженнями А. О. Ковалевського, завдали смертельного удару вейсманізму, вони остаточно спростували «теорію» Вейсмана про відсутність зародкових листків у безхребетних, довели, що розвиток хребетних відбувається в такому ж плані, як і розвиток безхребетних, а отже існує спільність і єдність між всіма живими істотами. Таким чином було встановлено існування спільного для всіх тварин закону розвитку і тим самим була блискуче розв'язана одна з найважливіших проблем ембріології і морфології.

Розв'язавши проблему спільності ембріонального розвитку хребетних і безхребетних тварин, Мечников взявся за розв'язання неменш важливої проблеми, що має велике значення для доведення єдності тваринного світу,— про походження порожнини тварин. Важливість цієї проблеми полягала в тому, що у нижчих тварин (губок, медуз і ін.), на відміну від вищих тварин, немає відособленої порожнини тіла. В зв'язку з цим виникло питання, чи не є ця морфологічна відмінність результатом різного, двоїстого походження вищих і нижчих тварин, чи не слід із цього зробити висновок про двоїсте походження порожнинних і безпорожнинних тварин.

Досліджуючи голкошкірих, медуз, ктенофор та інших тварин, Мечников повністю довів спільність і єдність походження порожнинних і безпорожнинних тварин, установив генетичний зв'язок між ними. Досліджуючи ембріональний розвиток нижчих багатоклітинних тварин, Мечников створив глибоку і оригінальну теорію походження багатоклітинних, яка і тепер користується широким визнанням.

Праці Мечникова з ембріології губок, кишечнопорожнинних,

нематод, суглобистоногих, голкошкірих і кишечнодихаючих відіграли величезну роль в справі розвитку матеріалістичної основи дарвінізму.

Утверджуючи і обґрунтовуючи дарвінізм у наймолодшій галузі біології — ембріології, І. І. Мечников разом з А. О. Ковалевським стали творцями нової еволюційної порівняльної ембріології. Оцінюючи значення ембріологічних досліджень Мечникова і Ковалевського, К. А. Тимірязев указав, що вони «стали загальним здобутком європейської науки і протягом половини століття продовжували і продовжують бути гордістю російської науки», а вчені, що їх здійснили, були «піонерами-учителями, які вели вперед європейську науку»¹.

Мечников викривав вейсманістів також і в питанні розуміння ними боротьби за існування в органічному світі. На відміну від Дарвіна, який хоч і вважав головною формою боротьби за існування внутрішньовидову боротьбу, але надавав також величезного значення міжвидовій боротьбі і боротьбі з зовнішніми кліматичними умовами,— вейсманісти визнавали тільки внутрішньовидову боротьбу. «Вони виділили,—писав Мечников,— із всієї суми явищ боротьби за існування процес суперництва між найбільш спорідненими організмами», тобто звужили і тим самим перекутили суть і значення дарвінівського вчення про боротьбу за існування, а «деякі, як, наприклад, Зейдліц пропонували зовсім викинути з ужитку термін «боротьба за існування» і хотіли замінити його більш вузьким терміном — «конкуренція з собі подібними»².

Мечников різко виступав проти зведення боротьби за існування тільки до конкуренції організмів з собі подібними, тобто до внутрішньовидової боротьби. Він відстоював широке розуміння цього закону. Дарвін, указував Мечников, включав в це поняття і такі явища, як, наприклад, протидію посуші з боку рослини, що росте на краю пустині, спробу до проростання насіння, закинутого в заражене іншими рослинами місце, або, наприклад, суперництво омели з іншими ягідними рослинами, суперництво із-за перенесення ягід птахами та інше.

Ілля Ілліч Мечников також критикував вейсманістів у питанні про роль зовнішнього оточення в розвитку організмів і в питанні розуміння ними спадковості. Він боровся проти автогенетичної концепції еволюції, що її пропагували вейсманісти. За цією концепцією, еволюція органічного світу є наслідком

¹ К. А. Тимірязев, Соч., т. 8, стор. 163.

² І. І. Мечников, Сорок лет исканий рационального мировоззрения, стор. 123.

якихось цілеспрямованих сил, закладених нібито в самій природі організмів і які керують їх розвитком. В своїх працях Мечников піддає критиці Вейсмана, Негелі Келлікера, Майворта та інших антидарвіністів, які розглядали розвиток організмів у відриві від зовнішнього оточення, заперечували вирішальну роль умов життя в розвитку живих істот, твердили, що розвиток організмів відбувається внаслідок «внутрішнього прагнення до розвитку».

Різко засуджував Мечников вейсманістську ідеалістичну теорію спадковості, яка твердить, що носієм спадковості в організмі є безсмертна і незмінна зародкова плазма, незалежна від тіла організму і впливу на нього зовнішніх умов. Він заявляв, що ця концепція спадковості ні на що не спирається і спостереженнями не підтверджується.

Піддаючи критиці концепцію Вейсмана, Мечников схвально ставився до положення Ламарка про активну роль зовнішніх умов в розвитку організмів і спадковість набутих властивостей. На прикладах життя мікробів Мечников доводив вирішальну роль зовнішніх умов в еволюційному процесі, можливість змінування спадкової основи організмів під впливом зовнішнього оточення і можливість успадкування, набутих під впливом зовнішнього середовища ознак. «Відомо також, — писав він, — що шляхом спадковості можуть бути передані не тільки прирощенні властивості, але і набути»¹.

І навіть тоді, коли погляди Вейсмана про неможливість спадкування набутих ознак стали загальноприйнятими в буржуазній біології, Мечников, посилаючись на дані мікробіології, в галузі якої він став працювати на початку 80-х рр., доводив можливість зміни спадкової основи і передавання за спадковістю набутих організмом ознак. «Не слід забувати, — писав він, — що мікробіологія, яка має справу з простими організмами, дала цінні відомості для вивчення еволюції видів... Саме в галузі мікробіології була доведена можливість зміни характеру бактерій шляхом змінування зовнішніх умов, при чому можна добитися стійких змін, які передаються у спадковість»².

У працях Мечникова є дуже цінні догадки в питанні змін спадкової основи організму. Мечников висунув дуже важливу думку про те, що функціональні і фізіологічні зміни в організмі передують морфологічним змінам. Це положення проливає світло на процес зміни спадкових властивостей організму, тобто зміни його природи.

¹ И. И. Мечников, О дарвинизме, стор. 72.

² Там же, стор. 226—227.

Вимоги Мечникова зважати на фізіологічні «конституційні» зміни, що відбуваються в даному тваринному чи рослинному організмі, свідчать про те, що його думки були спрямовані по правильному шляху.

Мечников близько підходив до розуміння того, що виникнення нових видів відбувається під впливом зміни зовнішніх умов, зміни процесу обміну речовин, який був властивий даному організмові. Як відомо, академік Т. Д. Лисенко вчить, що причиною зміни спадкової природи організму є змінення типу асиміляції, типу обміну речовин.

З позицій дарвінізму Мечников підходив і до питань бактеріології та епідеміології. Він багато зробив в справі перебудови медичних наук на основі матеріалістичної еволюційної теорії. Будучи великим зоологом, І. І. Мечников разом з тим став одним з основоположників сучасної медицини.

Радянський дарвінізм, що є вищим етапом в розвитку дарвінізму, основоположником якого є І. В. Мічурін, сприйняв і розвинув кращі досягнення російської біологічної науки кінця XIX і початку XX століття, в тому числі і прогресивні ідеї І. І. Мечникова.

Боротьба Мечникова проти філософського мракобісся

Великий вчений І. І. Мечников розглядав ідеалістичний світогляд, як антинауковий, реакційний, такий, що гальмує прогресивний розвиток людства. Він закликав всіх прихильників людського прогресу вести боротьбу проти ідеалістичного світогляду, в якій би формі він не виступав, і різко картав всіх тих, хто намагався «применшити значення науки заради торжества релігійних і метафізичних (тобто ідеалістичних. — Д. О.) побудов»¹.

Ідеалістичні філософські вчення Мечников характеризував як різновидність релігійних вчень. Він підкреслював, що філософські системи «тісно пов'язані з релігійними вченнями», що ідеалістична філософія грає службову роль щодо релігії. Ця роль, на думку Мечникова, проявляється в тому, що ідеалістична філософія завжди намагалась обґрунтувати і виправдати релігію. «Філософія, — писав Мечников, — протягом віків тонула в хвилях релігійних почуттів та ідей, і довелося відновлювати сізфову роботу для визволення людського розуму... Протягом довгого часу філософські системи витончувались, щоб виправдати релігійні догмати абстрактними аргументами,

¹ И. И. Мечников, Этюды о природе человека, Предисловие к русскому изданию.

не звертаючись до божественного одкровення. При цьому богів замінювали «субстанцією» або «субстанціями», а для розв'язання вічно тривожного питання — смерті — намагалися довести безсмертя душі»¹.

Мечников указував, що в перший період свого розвитку ідеалістична філософія сприймала «головні релігійні догмати як незаперечні начала, в тому числі і твердження релігії про «безсмертя душі». Але в міру розвитку ідеалістичної філософії вона набувала дедалі витонченого вигляду. «Усі філософські системи, — писав Мечников, — легко облишили віру в майбутнє життя і в особисте безсмертя. Але вони сприйняли пантеїстичну ідею і допускають якесь загальне начало, що має поглинути індивідуальну свідомість. Думки щодо властивостей цього начала розділилися. Одні називають його ідеєю, інші — волею, силою або вічною силою»².

Таким чином, за Мечниковим, різниця між сучасним філософським ідеалізмом і релігією лише в тому, що на відміну від релігії, яка твердить про існування бога — творця світу — і визнає безсмертя особи, потойбічне її життя, ідеалізм визнає за основу світу ідею, дух, волю і інше.

«Ідеалізм, — писав Мечников, — напружує всі сили, вивчаючи основи людського знання для того, щоб знайти начало, яке було б здатне довести правильність основних релігійних догматів»³.

В своїх працях Мечников викриває намагання ідеалістичної філософії обґрунтувати релігію, містицизм і мракобісся. Особливо обрушувався він на релігійно-філософську різновидність ідеалізму — містицизм, який наприкінці XIX століття набув великого поширення серед реакційної буржуазії.

Налякані ростом свідомості і революційних настроїв пролетаріату, реакційні кола буржуазії кинулись в обійми містицизму. В епоху імперіалізму містицизм набуває особливо великого поширення. Ним просякнута не тільки буржуазна філософія, література і мистецтво, але він проникає і в науку.

Наприкінці XIX століття утворюються товариства для «психологічних досліджень», які ставлять своїм завданням впровадження містицизму в науку. В епоху імперіалізму буржуазні філософи не приховуючись стали пропагувати містицизм і релігію.

¹ И. И. Мечников, Этюды о природе человека, Предисловие к русскому изданию, стор. 133.

² И. И. Мечников, Этюды о природе человека, стор. 149.

³ Там же, стор. 134.

Аналізуючи сучасні Мечникову модні ідеалістичні вчення — прагматизм, інтуїтивізм, космізм тощо, — він викриває антинаукову, реакційну суть містицизму і ідеалізму взагалі.

Критикуючи прагматизм, Мечников указує на те, що Джемс — засновник цієї течії філософії — створив її в інтересах зміцнення основ релігії. «Недавно померлий американський філософ Джемс, — писав Мечников, — був так переконаний в існуванні потойбічного світу, що обіцяв після своєї смерті знайти спосіб духовних зносин зі своїми друзями. Він, проте, до цього часу не виконав цієї обіцянки. Але після нього лишилася спроба створити філософію, що входить у рамки «прагматизму»¹.

І. І. Мечников показує вузько практичний, діляцький характер прагматизму, відмовлення його від розв'язання загальних питань буття, заперечення ним теорії, науки, об'єктивної істини. Він указує, що виходячи з вузько практичних цілей, прагматизм намагається обґрунтувати містицизм. Оцінюючи прагматизм в цілому, Мечников приходиться до висновку: «прагматизм, таким чином, є релігійним вченням»².

Велику увагу приділяв Мечников викриттю філософії французького філософа Бергсона — інтуїтивізму. Таку увагу до викриття інтуїтивізму, за словами Мечникова, було приділено тому, що він мав більше поширення, ніж інші філософські вчення.

Мечников показує, що філософія інтуїтивізму є антинаукова, як і всі інші різновидності ідеалізму, висміює містичний характер цієї філософії з її твердженням про достовірність ірраціонального пізнання за допомогою таємничої містичної інтуїції. Він викриває антинауковість розуміння Бергсоном та його послідовниками інтуїції як інстинктивного роду пізнання, і дає наукове, матеріалістичне розуміння інтуїції: залежність її від матерії, від досвіду і набутих раніше знань.

З усією переконливістю великий російський вчений І. І. Мечников показав неспроможність інтуїтивного ірраціонального пізнання, що його інтуїтивісти визнають за єдине надійне пізнання. На конкретних фактах він викрив порочність такого роду пізнання і неможливість користуватися ним як методом для досягнення істини.

Гостро бичує Мечников філософствуючих містиків, які твердили, що людині властиве космічне почуття, космічний інстинкт,

¹ И. И. Мечников, Сорок лет исканий рационального мировоззрения, стор. 5.

² Там же, стор. 6.

за допомогою якого вона ніби може проникати в надприродний світ.

Він картає німецького філософа Ейкена, який закликав відмовитися від науки. Навівши висловлення Ейкена з його статті «Натуралізм або ідеалізм», в якій автор силкувався «обґрунтувати» необхідність і шляхи злиття людини з божеством, Мечников писав, що «злиття з всезагальним, тобто прояв «космічного почуття» надто не властиве людині і надто відірване від дійсності, щоб стати керівництвом на життєвому шляху»¹. Мечников гостро критикує німецького невропатолога Мебіуса, датського філософа Гефдінга, бельгійського літератора Метерлінка, російського чорносотенця Хвостова та інших, які намагались довести, що людина повинна прагнути до злиття себе з доцільно побудованим космосом за допомогою особливого, ніби закладеного в людській природі «космічного почуття», і викривав реакційність їх поглядів.

«Де ті докази, — питає Мечников у мистиків, — які стверджують наявність у людини космічного почуття, космічного інстинкту, за допомогою якого вона проникає в надприродний світ, — де доказ благодіючого впливу космічного інстинкту і усвідомлення солідарності з всесвітом і «духом, який оживляє все суще»... Таких інстинктів не існує. Вони є плід уяви осіб, які не задовольняються позитивними знаннями»².

Борючись проти всіх видів містики, Мечников викриває основу містицизму — телеологію. Ідеалісти протягом усієї історії ідеалістичної філософії твердять, що в природі все побудовано доцільно. Розглядаючи природу як «наперед встановлену гармонію», вони намагаються довести її божественне походження. Так, наприклад, Метерлінк, якого Мечников називав одним із головних поборників новітнього містицизму, вбачав в природі наперед установлену гармонію, а пристосованість організмів до оточуючого середовища — як вияв сили світового духу. Він заявляв, що в організмах закладена розумна мета, завдяки якій вони пристосовуються до умов життя.

Мечников викриває фальшивість вихідних позицій Метерлінка, брехливість ідеалістичного вчення про доцільність світобудови, що є нібито проявом божественної діяльності. Він доводить, що доцільність у будові і життєдіяльності тваринних і рослинних організмів, яку ми спостерігаємо в органічному світі

¹ І. І. Мечников, Сорок лет исканий рационального мировоззрения, стор. 8.

² І. І. Мечников, Этюды о природе человека. Предисловие к III рус. изд.

і яку Метерлінк розглядав як наслідок божественного походження, — є результат природного добору.

Мечников розбиває твердження Метерлінка, як і інших ідеалістів, про наявність у природі наперед даної гармонії. В природі не все доцільне. Природа народжує безліч істот не пристосованих і нездатних до життя. Відносна доцільність, відносна пристосованість органічних істот до умов існування є не прояв розумної діяльності, визначеної наперед божеством, а результат пристосування тварин і рослин до зовнішнього середовища в процесі природного добору.

«Для того, щоб пізнати прояв світового духу в квітах, — пише Мечников, — Метерлінк повинен був приписати розумній діяльності те, що виникло в результаті переживання особин, які мають ознаки, що допомагають перенесенню квіткового пилку за допомогою комах. Як і звичайно, він звернув увагу лише на лицевий бік медалі і не помітив безлічі випадків, де такого пристосування не існує. Досить перегорнути посібник або атлас про потворності людини і тварин, щоб переконатися в тому, яка велика є кількість істот нездатних до життя, що мають природжені дефекти, але з'являються на світ. Там читач знайде одностолових потвор з чотирма руками і ногами, близнят, які зрослися головами, грудьми, тазом і ін. Там же він може побачити новонароджених без головного мозку, циклопів з одним оком, без носа...»¹.

Показавши неспроможність спроб ідеалістів обґрунтувати релігію і мракобісся, Мечников заявляє, що ці спроби не являють собою щось нове, «а лише повторення думок, які мають довгу історію і які не могли завоювати собі достатнє визнання»².

Єдино правильним світоглядом, з точки зору Мечникова, є науковий матеріалістичний світогляд, який відкидає всілякі ідеалістичні концепції з їхніми ідеями, духом, космічним почуттям тощо. Тільки наука спроможна вивести людство на правильний шлях, тільки оснований на науці світогляд здатний привести людство до щасливого існування — такий девіз Мечникова.

Гостро виступав Мечников проти спиритизму і телепатії, цих неприхованих проявів містицизму.

Спиритизм, як дуже суевірне уявлення про можливість єднання з духами, викликання духів тощо, а також телепатія, як уявлення про можливість єднання на відстані, мали в другій

¹ І. І. Мечников, Этюды о природе человека. Предисловие к III рус. изд.

² Там же.

половині XIX століття і на початку XX століття, а також мають і тепер поширення серед реакційних кіл буржуазії, буржуазної інтелігенції і навіть серед деякої частини вчених в капіталістичних країнах Європи і в Америці.

Мечников глузував з містиків, які заявляли, що явищами спиритизму можна довести існування не матеріального, духовного світу, буття боже і безсмертя душі. Він наводив факти публічного викриття спиритизму як шарлатанства, наводив факти, які підтверджують неможливість містичного єднання на відстані, абсурдність телепатії. Здавалося б, писав він, що дозволено з великим скептицизмом поставитися до розповідей про телепатичні зносини людей між собою, тим більше з духами померлих. Мечников висміяв англійського фізика Олівера Лоджа, який вибивався з сили, щоб утвердити віру в існування безтілесних духів, які вступають в єднання з людьми за допомогою медіумів.

Боротьба Мечникова проти філософського ідеалізму і мракобісся характеризує його як прогресивного мислителя, борця за матеріалістичний світогляд. Це тим більш слід відзначити, що виступ великого російського вченого проти філософії і практики мракобісів припадає на кінець XIX і початок XX століть, коли капіталізм вступив в стадію імперіалізму. Ця стадія ознаменувалась в галузі ідеології наростанням ідеалістичної реакції. В умовах, коли буржуазія кинулась в обійми ідеалістичної філософії і брудна хвиля ідеалізму охопила всі галузі буржуазної ідеології, відомий у всьому світі великий вчений відкрито і сміливо виступив проти наростаючої реакції.

Мечников правильно вказував на реакційну суть ідеалізму. Він правильно характеризував ідеалістичну філософію, в якій би формі вона не виступала, як спробу виправдати релігію, як шлях до мракобісся. Він правильно розглядав філософський ідеалізм, як витончену форму релігійного світогляду.

Але критикуючи ідеалізм тільки як неправильну теорію, що суперечить науці, він не викрив класових коренів і класової ролі ідеалізму. Він бичував і критикував ідеалізм як просвітитель, але піднятися до розуміння класової суті і коренів ідеалізму, викрити його експлуататорський характер він не міг.

Марксизм-ленінізм вчить, що в класовому суспільстві філософія завжди служить тому чи іншому класові. Філософський ідеалізм завжди, як правило, був і є ідеологією реакційних класів.

Боротьба проти ідеалізму необхідна не тільки тому, що ідеалістична філософія дає неправильне уявлення про світ, ворожа

науковому світогляду, але й тому, що всі ідеалістичні напрямки в науці служать ідейною зброєю, правда, заржавілою, але тим більш отруйною, в руках реакційних класів для пригноблення трудящих.

Незважаючи на недостатність мечниковської критики філософського ідеалізму і містицизму, його викривальна критика антинауковості і реакційності всяких спроб виправдати релігію, висміювання містицизму і мракобісся не втратили свого значення і сьогодні.

Тепер реакційність буржуазної філософії дійшла до крайньої межі. З ідеалістичного мотлоху реакційна імперіалістична буржуазія витягла наймерзенніші містичні вчення. В ідеалістичній філософії черпає сучасна американська буржуазія «доводи» для «обґрунтування» своїх агресивних прагнень до світового панування, до поневолення всіх народів.

В прагматизмі, інтуїтивізмі та інших подібних їм реакційних філософських системах черпає свій зміст вся сучасна буржуазна філософія, використовуючи також середньовічну містику Августина «блаженного», Фоми Аквінського та інших мракобісів.

Прагматизм є найбільш впливовою і поширеною течією в сучасній американській буржуазній філософії і має немало прихильників серед англійської буржуазії. Главою сучасного прагматизму вважається Джон Дьюї. Хоч він і назвав прагматизм новим іменем — інструменталізмом, проте це анітрохи не змінило суті цієї філософії. Як і Уільям Джемс, Дьюї в своїх філософських побудовах виходить з досвіду, розуміючи досвід, подібно до Джемса, суб'єктивно-ідеалістично, заперечуючи існування об'єктивної реальності поза людською свідомістю. Він заявляє, що наукове мислення — це не відображення дійсності, а умовний процес, робоча гіпотеза, яка потрібна для того, щоб погоджувати новий досвід з старими переконаннями. Дьюї, як і Джемс, ототожнює істину з корисністю, з успіхом. Називаючи новим «ізмом» філософію Джемса, Джон Дьюї намагається підкреслити те твердження прагматизму і будь-якого іншого агностицизму, що ніяка теорія не дає людям знання об'єктивної істини, що вона є лише умовний спосіб — інструмент. Представники сучасного прагматизму посилено пристосовують його для служіння політичній меті американської буржуазії.

З прагматизмом і інтуїтивізмом тісно пов'язана модна в США і Англії течія буржуазної філософії — неореалізм, представниками якого в США є Холт, Марвін та інші, в Англії — Мур, Рессел та інші ідеологи реакційної буржуазії. Нео-

реалізм виходить з того, що предмети не існують поза свідомістю, а тільки разом з нею. Річ, з погляду неореалізму, — комплекс термінів, а істина — це корисне уявлення. Суть світу, за твердженням неореалістів, дається тільки «підсвідомим», тобто ірраціональним шляхом.

Поширена в США філософська течія критичного реалізму, представниками якої виступають Сантаяна, Пратт та інші, також пов'язана з прагматизмом і інтуїтивізмом. Інтуїтивізм має також поширення в філософії сучасної французької буржуазії — екзистенціалізм.

При всій багатоманітності шкіл і течій, сучасна буржуазна філософія не має в собі якихось нових філософських ідей. Вона являє собою відродження різних старих форм ідеалізму, яким сучасна буржуазія надає все більш антинаукового, містичного вигляду. Прагматизм, персоналізм, неореалізм, критичний реалізм, екзистенціалізм і всі інші «ізми» є новими назвами старих реакційних буржуазних і середньовічних філософських систем: емпіріокритицизму, німецької філософії кінця XVIII і початку XIX ст., суб'єктивного ідеалізму Берклі і Юма, ідеалізму Платона і середньовічної містики.

Проповідь неможливості пізнання світу, крайній містицизм, ненависть до матеріалістичної філософії, до науки і особливо до науки, що передбачає неминучу загибель буржуазного ладу, — такі основні риси сучасної буржуазної філософії.

Виступи буржуазних філософів проти матеріалістичної філософії стають все більше агресивними, а ідеалізм, що його пропагують ідеологи сучасної буржуазії та її правосоціалдемократичні лакеї, стає все більше реакційним і містифікованим. Все голосніше і голосніше вони закликають відійти від реального знання до віри, від науки — до релігії. Буржуазні філософи неприховано проголошують свою ворожість до науки. Один з стовпів так званого критичного реалізму — Сантаяна прямо заявляє: «моя філософія не є і не хоче бути науковою».

Всі сучасні ідеалістичні філософські системи характеризують маразм, розклад і гниття буржуазної науки і культури, показують всю глибину ідейного падіння буржуазії.

Вся сучасна буржуазна ідеалістична філософія служить реакційній буржуазії для отруєння і пригноблення трудящих мас. Всі її школи і школки нині перебувають на службі американських паліїв війни.

Викриття реакційної ролі сучасної буржуазної філософії є важливим завданням передових сил суспільства.

Мечников, який все своє життя боровся проти ідеалістич-

ної філософії у всіх її проявах, і сьогодні своїми творами бере участь у боротьбі за демократію і прогрес, проти несамовитої реакції та її застарілої зброї, взятої з арсеналу ідеалістичної філософії.

Мечников про релігію і боротьбу з нею

Як і в філософському ідеалізмі, в релігії Мечников вбачав гальмо суспільного прогресу. Великий вчений був послідовним атеїстом, непримиренним ворогом релігії, всякого марновірства і забобонів.

Мечников категорично відкидав ідеалістичне розуміння релігії, за яким вона нібито являє собою систему природжених почуттів і уявлень, особливий інстинкт людей. Щодо цього великий інтерес становить критика Мечниковим К. К. Толстого — лікаря-письменника, який в своїй брошурі «Корни беспросветного пессимизма» виступав з критикою наукових, матеріалістичних, атеїстичних поглядів Мечникова, викладених в його книгах «Этюды о природе человека» і «Этюды оптимизма». В цій брошурі К. К. Толстой намагався «довести» існування у людей релігійного інстинкту.

Мечников з властивою прогресивному вченому пристрасстю виступив проти поглядів на релігію, як на природжену властивість людей. «Толстой, — писав Мечников, — посилається на існування у людей особливого інстинкту, яким треба керуватись в моральній поведінці... Але де ж хоч тинь доказу того, що такий інстинкт дійсно закладений в людській природі? У мого критика немає навіть спроби обґрунтувати його існування. Той факт, що більшість людей віриг в божество і в потойбічне життя, обумовлений не релігійним інстинктом, а пояснюється впливом виховання і навіювання... Страх перед бабою-ягою, лісовиком, домовиком, перед вітанням через поріг або перед передаванням солі і т. д., розвивається внаслідок оповідань про нібито заповідовані ними страхіття, без всякого інстинкту. Тому ми бачимо дуже часто, що люди, які вірили в дитинстві в те, що їм було нав'язано, залишають з роками і розвитком розумової діяльності всяку віру»¹. Мечников доводив, що ніякого релігійного інстинкту немає, що релігія не завжди була і не вічно буде існувати.

Таким чином, за Мечниковим, релігійність людей не є чимось природженим, а є наслідком неправильного виховання людей.

¹ И. И. Мечников, Этюды оптимизма. Предисловие ко II изд.

В своїх працях Мечников робить спроби конкретно простежити походження релігії. Він правильно вважав анімізм, тобто одухотворювання явищ природи, первісною формою релігії. Анімістичні уявлення, наділення явищ природи свідомістю, душею виникли у людей, указував Мечников, внаслідок нерозуміння явищ природи. «Первісна людина, — писав Мечников, — думала про невідоме за аналогією з тим, що їй було найбільш знайоме, тобто з самим собою. Ось чому вона приписувала всім предметам, що її оточували, властивості і спонукання властиві їй самій. На її думку, не тільки всі живі істоти мали волю і розум, але навіть неживі тіла здатні були діяти подібно до людини»¹.

Крім того, анімістичні уявлення, за Мечниковим, посилювалися інстинктом життя і страхом смерті. Боязнь смерті породжувала віру в загробне життя. Первісні люди вважали, — писав Мечников, — що «вмираючи, людина не зовсім зникає, а тільки переходить в новий стан буття. Труп живе не так як ми, але все ж він продовжує жити, по-особливому, хоч і подібно до нас. Таке уявлення відповідало потребі збереження життя і боязні смерті, тобто цілковитого зникнення. Воно є не чим іншим як вірою в безсмертя, або в загробне життя. Анімізм — поняття дуже поширене по всій земній кулі. Очевидно, що воно було найнадійнішою втіхою при свідомості неминучої смерті в поєднанні з великим бажанням жити»².

В міру розвитку людського суспільства анімістичні, фантастичні уявлення також змінювалися. Якщо спершу одухотворялись предмети, то пізніше люди стали уявляти надприродні сили як відокремлені від предметів, у вигляді якихось духів, що керують явищами і силами природи.

З анімістичних уявлень, — говорить Мечников, — виникали уявлення про богів. Вони дали «початок уявленню про вищі істоти, про божества. Дійсно, багато фактів свідчать про те, що первісні боги були не чим іншим, як померлими родичами і предками, що живуть на тому світі і керують звідти земними справами. Злі предки перетворюються в злих духів, а добрі виконують роль благодійних і доброзичливих богів»³.

Свої думки про анімізм і його місце серед сучасних релігій Мечников ілюстрував прикладами з різних релігій. Він показував зв'язок всіх нових релігій з анімізмом. «Тепер у цивілізованих людей, — писав Мечников, — не приносять в жертву ні

¹ И. И. Мечников, Этюды о природе человека, стор. 106.

² Там же.

³ Там же, стор. 108.

людей, ні навіть тварин, але багато інших обрядів, що їх виконують під час похорон, свідчать про їх анімістичне походження. Такими обрядами є: кутя, яку ставлять біля покійників в Росії, гілки хвойних дерев, що їх розкидають по всьому шляху похоронної процесії, вінки з безсмертників або інших квітів, що відіграють таку важливу роль в наших похоронах. Останній звичай має дуже давнє походження. Він існував у римлян і мабуть символічно представляв майбутнє життя в країні, в якій так багато квітів і така пишна рослинність»¹.

Мечников говорить про історичний зв'язок з анімізмом не тільки релігії, але й ідеалістичної філософії. Він указує, що ідеалістична філософія пропагує ті самі анімістичні уявлення тільки у витонченій формі.

Цікаві думки висловив Мечников про причини поширення релігійних поглядів на початку ХХ ст., коли культура в своєму розвитку досягла значного рівня, коли людство в пізнанні природи здобуло, порівняно, великих успіхів.

Характеризуючи причини потягу людей до релігії в тодішньому суспільстві, Мечников указував, що труднощі суспільного життя, страждання людей штовхають їх в обійми релігійного ідеалістичного світогляду, спрямовують їх до містицизму і підтримують забобони. В релігії люди хочуть знайти заспокоєння від страждань свого буття, в релігії вони шукають уявного щастя.

«Бажання людей знайти якусь втіху в стражданнях нашого буття, — пише Мечников, — без певної мети спрямовує їх в обійми релігії і метафізики. Ось чому в сучасному людстві, без сумніву, помітне знову прагнення до віри. Поринають в містицизм»².

Потреба заспокоїтися від страждань проявилася, — пише Мечников, — в численних спробах створити ідеалістичний світогляд, що веде до виникнення нової релігії³.

Мечников за своїми поглядами далекий від марксизму-ленінізму, а тому він не зміг викрити класові коріння і класову суть релігійних поглядів, але наведені його висловлення щодо причин поширення релігії свідчать про високий взліт його атеїстичної думки.

Оцінюючи висловлення Мечникова про релігію, можна сказати, що він в основному правильно пояснював походження

¹ И. И. Мечников, Этюды о природе человека, стор. 115.

² Там же, стор. 172.

³ И. И. Мечников, Сорок лет искания рационального мировоззрения, стор. 5.

анімістичних уявлень і їх розвиток, правильно указував на наявність анімістичних елементів у всякій релігії.

Енгельс підкреслював, що перші боги виникли внаслідок уособлення сил природи. Ці боги в ході подальшого розвитку релігії «прибирали все більше й більше обличчя надприродних сил, поки, внаслідок процесу обстрагування,—я мало не сказав процесу дистилляції,—цілком природного в ході розумового розвитку, в головах людей не виникла, нарешті, з багатьох більш-менш обмежених і обмежуючих один одного богів уява про єдиного, виключного бога монотеїстичних релігій»¹.

Також правильна, хоч і недостатня спроба Мечникова розглядати релігію як отруту, в якій люди шукають втіхи від тяжкого життя. Тут Мечников теж дуже близько підійшов до розуміння релігії як опіуму народу.

К. Маркс писав: «Релігія — це зітхання пригнобленої тварини, душа жорстокого світу, дух безсердечного лихоліття. Вона є опіум народу»².

В. І. Ленін, розвиваючи це положення Маркса, підкреслював, що воно є наріжним каменем усього світогляду марксизму в питанні про релігію. В. І. Ленін називав цей вислів Маркса наріжним каменем тому, що в ньому, по-перше, Маркс показує отруйну, реакційну роль релігії. В релігії, як в опіумі люди шукають заспокоєння і забуття від страждань в земному житті. В релігії вони намагаються відшукати примарне щастя. По-друге, в цьому визначенні Маркс викриває корені релігії, причини її існування. Люди вдаються до цього опіуму, до створення собі примарного, ілюзорного світу саме тому, що вони пригноблені класовим гнітом і експлуатацією в земному житті. По-третє, в цьому визначенні Маркс указує шлях визволення від релігії — знищення соціальних умов, які породжують релігію.

Мечников розумів отруйну, реакційну суть релігії, але не розумів її класових коренів. Не буди марксистом, він не міг викрити класову суть і класові корені релігії, а тому він не міг указати правильні шляхи її подолання. В боротьбі проти релігії він не пішов далі просвітництва.

В. І. Ленін так характеризував суть буржуазного атеїзму: «Чому тримається релігія у відсталих верствах міського пролетаріату, в широких верствах напівпролетаріату, а також у масі селянства? Через нецтво народу, відповідає буржуазний

¹ Ф. Енгельс, Людвиг Фейербах і кінець класичної німецької філософії, Укрполітвидав, 1947, стор. 14.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. I, стор. 385.

прогресист, радикал або буржуазний матеріаліст. Отже, геть релігію, хай живе атеїзм, поширення атеїстичних поглядів є головне завдання. Марксист говорить: неправда. Такий погляд є поверхове, буржуазно-обмежене культурництво»¹.

Ця характеристика буржуазного атеїзму цілком і повністю стосується і до Мечникова, бо він вбачав корені релігії в недостатньому розвитку наукових знань, в низькому культурному рівні населення і відповідно до цього намічав шляхи її подолання. Мечников вважав можливим перемогти релігію тільки шляхом розвитку науки і поширення наукових знань, тобто шляхом освіти. В цьому полягає обмеженість його атеїзму, це характеризує просвітительський характер його атеїзму.

В боротьбі за матеріалістичний світогляд Мечников надавав великого значення природничій науковій пропаганді, поширенню знань про явища природи, піднесенню культурного рівня народу. Все своє життя Мечников добивався того, «щоб люди були впевнені в могутності науки і в шкідливому впливові глибоко вкорінених забобонів»².

Мечников не розумів, що коріння релігії в класовому суспільстві полягають в класовому пригнобленні і експлуатації, в класовій придавненості трудящих мас. Він не розумів класового, експлуататорського змісту релігії і не доводив своєї боротьби, як і всі просвітителі-атеїсти, до визнання її класової ролі. А без цього не можна знайти правильні шляхи подолання релігії.

В. І. Ленін в своїх висловлюваннях з питань релігії підкреслював ту думку, що треба вміти боротись з релігією, а для цього треба матеріалістично пояснити джерело віри і релігії. Буржуазна обмеженість світогляду Мечникова не дала йому можливості поширити матеріалістичний світогляд на суспільні явища, одним з яких є релігія.

Тільки марксизм-ленінізм, який ґрунтується на діалектичному матеріалізмі, дає правильне розуміння суті релігії, її коренів та шляхів подолання.

Марксизм-ленінізм розглядає релігію як фантастичне, ілюзорне відображення в головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їх повсякденному житті, відображення, в якому земні сили набувають форми неземних.

«На початку історії, — пише Енгельс, — об'єктами цього відображення є насамперед сили природи... Але незабаром, поряд з силами природи, виступають також і суспільні сили, —

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 357.

² И. И. Мечников, Этюды о природе человека, стор. 234.

сили, які протистоять людині і так само чужі і спочатку так само непояснені для неї, як і сили природи, і подібно до останніх панують над нею з тією ж позірною природною необхідністю»¹.

Марксизм-ленінізм вчить, що корені релігії в класовому суспільстві полягають в соціальному пригнобленні і експлуатації. Уявне безсилля і безпорадність експлуатованих класів в боротьбі проти експлуататорів — такі причини, що породжують релігію.

«Безсилля експлуатованих класів у боротьбі з експлуататорами, — писав Ленін, — так само неминуче породжує віру в краще загробне життя, як безсилля дикунів в боротьбі з природою породжує віру в богів, чортів, у чудеса і т. п.»².

Вказуючи на соціальні корені релігії в сучасному буржуазному суспільстві, Ленін писав: «Соціальна придавленість трудящих мас, позірна цілковита безпорадність їх перед сліпими силами капіталізму, який спричиняє щодня і щогодини в тисячу раз більше найжахливіших страждань, найдикіших мук рядовим робочим людям, ніж усякі надзвичайні події, як-от війни, землетруси і т. д., — ось у чому найглибший сучасний корінь релігії. «Страх створив богів». Страх перед сліпою силою капіталу, яка сліпа, бо не може бути передбачена масами народу, яка на кожному кроці життя пролетаря і дрібного хазяйчика загрожує принести йому і приносить «раптове», «несподіване», «випадкове» розорення, загибель, перетворення в злидаря, в паупера, в проститутку, голодну смерть, — ось той корінь сучасної релігії, що його насамперед і найбільше повинен мати на увазі матеріаліст»³.

Марксо-ленінський єдино до кінця послідовний атеїзм, розглядаючи капіталістичний лад як основну причину існування релігії в теперішній час, боротьбу проти релігії підпорядковує класовій боротьбі пролетаріату проти буржуазії, за соціалістичний лад. «Боротьбу з релігією, — писав Ленін, — не можна обмежувати абстрактно-ідеологічною проповіддю, не можна зводити до такої проповіді; цю боротьбу треба поставити в зв'язок з конкретною практикою класового руху, спрямованого на усунення соціальних коренів релігії»⁴.

¹ Ф. Енгельс, «Анти-Дюрінг», Держполітвидав УРСР, 1949, стр. 285—286.

² В. І. Ленін, Твори, т. 10, стор. 63, вид. 4.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 357—358.

⁴ Там же, стор. 357.

Оскільки корені релігії полягають в соціальному пригнобленні і експлуатації, то для подолання релігії самої лише освіти недосить, необхідно знищити суспільний лад, побудований на експлуатації і пригнобленні, і створити соціалістичний лад.

Тільки в умовах соціалістичного суспільства, де соціальні корені знищено, де релігійні погляди є пережитком капіталізму в свідомості людей, для подолання їх достатньо піднесення культурно-освітнього рівня людей.

В нашій країні, де в результаті побудови соціалістичного ладу соціальні корені релігії знищено, а релігійні погляди існують як пережиток капіталізму в свідомості деякої частини людей, значення культурно-освітньої роботи, зокрема пропаганди природничо-наукових і політичних знань, винятково велике.

В Радянському Союзі на основі соціалістичного ладу відбулись докорінні зміни в свідомості людей. Переважна більшість трудящих нашої Батьківщини є свідомими і активними будівниками комуністичного суспільства. Зовсім іншим стало духовне обличчя радянських людей. Але ще не всі радянські люди в однаковій мірі звільнились від пережитків капіталізму в своїй свідомості. Унаслідок від старого ладу ідеї і погляди продовжують удержуватись у певній частині трудящих нашої країни, бо свідомість людей в своєму розвитку відстає від їх суспільного буття. Крім того, джерелом існування пережитків капіталізму в свідомості людей нашої країни є наявність буржуазних держав, які прагнуть впливати на свідомість трудящих СРСР, підтримувати і оживляти буржуазну ідеологію.

Одним з найбільш живучих і шкідливих пережитків капіталізму в свідомості частини радянських людей є антинаукові, релігійні погляди.

Подолання пережитків капіталізму в свідомості людей, в тому числі релігійних поглядів, є найважливішим завданням в справі комуністичного виховання трудящих нашої країни, однією з умов переходу від соціалізму до комунізму, бо цей пережиток служить гальмом на шляху успішного просування вперед.

Складовою частиною комуністичного виховання є пропаганда матеріалістичного світогляду, пропаганда природничо-наукових знань, дальшого піднесення культурного рівня людей.

Незважаючи на просвітительський характер атеїзму Мечникова, його виступи проти релігії як реакційної, антинаукової ідеології, мають величезне прогресивне значення.

Сучасні буржуазні вчені, прислужуючи своєму хазяїнові — імперіалістичній буржуазії і, насамперед, американській буржуазії,— посилено намагаються поєднати науку з релігією і підвести під релігію «наукові» основи. Вони постачають попівщині, фидеїзму «наукові» аргументи. Особливо стараються щодо цього американські буржуазні вчені, які всіляко фальсифікують науку в інтересах американських паліїв війни.

Радянський народ глибоко шанує Іллю Ілліча Мечникова не тільки як великого вченого, але і як передового мислителя, борця за науковий матеріалістичний світогляд.

563878

Д. Ф. Острянин. Борьба И. И. Мечникова против философского идеализма и религии
(На украинском языке)

Редактор редакційно-видавничого відділу правління Товариства
І. Г. Мерзлікін
Коректор М. В. Недоступ

БФ 04163. Зам. 3436. Друк. арк. 2. Обл.-вид. арк. 1,8. Тираж 15 000
Підписано до друку 20/X 1951 р.

Друкарня видавництва ЦК КП(б)У «Радянська Україна».
Київ, Прозорівська, 59.

НБ ОНУ імені І.І.Мечникова

66

Ціна 80 коп.

НБ ОНУ імені І.І.Мечникова

131